

УДК 321.1(=16):070(470)"186"
ББК 76.120.13(4Рос)47

Віктор Дроздов

Слов'янська проблематика на сторінках російських журналів «Время» та «Эпоха»

Проаналізовано висвітлення слов'янського питання в часописах «Время» та «Эпоха», визначено їх ставлення до проблем суспільно-політичного розвитку й національно-визвольної боротьби слов'янських народів.

Ключові слова: слов'янське питання, російська періодика, ґрунтівництво.

Розвиток національно-визвольного руху слов'янських народів у середині XIX ст. сприяв актуалізації слов'янського питання на шпальтах російських періодичних видань. У другій половині 50-х – 60-х рр. XIX ст. становище слов'ян у складі Османської та Австрійської імперій широко висвітлювалося в журналах та газетах слов'янофільського напрямку. На початку 60-х рр. сформувалася нова суспільно-політична течія, близька до слов'янофільства, яка отримала назву «ґрунтівництво». В її друкованих органах – журналах «Время» та «Эпоха» – віддзеркалювалися події, що відбувалися в слов'янських землях, надавалася оцінка політиці європейських держав щодо слов'янських народів.

Досліджуване питання не було предметом спеціального наукового вивчення. Комплексний аналіз діяльності цих видань здійснила В.С. Нечаєва¹, проаналізувавши їх структуру та проблематику. Проте позицію журналів щодо подій у слов'янських землях дослідниця розглянула досить поверхово. Сутність світоглядних ідей і суспільно-політичних поглядів ґрунтівництва розкрито в працях польського історика А.де Лазарі² та російських дослідників А.О. Васильєва³ й А.В. Богданова⁴.

© Дроздов В., 2013

Дроздов Віктор Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмайльського державного гуманітарного університету.

У статті автор поставив за мету охарактеризувати стан висвітлення слов'янської проблематики в журналах «Время» та «Эпоха», розкрити ставлення ґрунтівників щодо питань визвольної боротьби слов'янських народів у першій половині 60-х рр. ХІХ ст., ідей слов'янської взаємності та місця слов'янського питання в європейській дипломатії.

Ґрунтівництво – це російська літературно-громадська течія 60-х рр. ХІХ ст., пов'язана з творчою діяльністю братів Достоевських, А.О. Григор'єва, М.М. Страхова та інших письменників і публіцистів, які згуртувалися навколо видань «Время» (1861–1863 рр.) та «Эпоха» (1864–1865 рр.). Більшість дослідників вважає їх ідейними наступниками «класичних слов'янофілів» 40–50-х рр. ХІХ ст. Основною ідеєю ґрунтівників було зближення освічених верств суспільства з російським народом («ґрунтом») та збереження його самобутності. Як і слов'янофіли, вони протиставляли російську та європейську цивілізації, викриваючи кризові явища останньої, виступали з ідеєю російського месіанізму. В той же час вони розуміли європеїзацію Росії як необхідний етап у розвитку російського суспільства. Крім того, ґрунтівники не ідеалізували селянську общину та вважали виразником російської народності не лише селянство, а й середній стан (купецтво, міщанство).

З 1861 р. почав виходити літературний та політичний журнал «Время», офіційним редактором якого був М.М. Достоевський, але участь у його редагуванні брав його брат Ф.М. Достоевський. Ідейну платформу нового видання було сформульовано в «Объявлении о подписке на журнал “Время” на 1861 год», автором якого був Ф.М. Достоевський. Передовою думкою журналу було примирення «послідовників реформ Петра І» з «народним началом». «Ми говоримо про примирення цивілізації з народним началом, – писав автор. – Ми відчуваємо, що обидві сторони повинні нарешті зрозуміти один одного, повинні прояснити всі непорозуміння, яких накопичилась між ними така неймовірна безліч, а потім злагоджено та струнко загальними силами рушити в новий широкий та славетний шлях. Об'єднання щоб то не було, незважаючи на жодні жертвування, та якомога скоріше, – ось наша передова думка, ось гасло наше»⁵. Журнал отримав неабияку

популярність і вже в 1862 р. мав більше 4 тис. передплатників⁶. У часописі публікувались белетристика, літературна критика, публіцистичні статті на злободенні теми, статті наукового змісту, внутрішні та іноземні новини.

Події за кордоном висвітлювалися у відділі «Политическое обозрение», беззмінним автором якого був Олексій Єгорович Разін. Відділ складався з короткого вступу під назвою «Общее положение», оглядів про політичну ситуацію в трьох-чотирьох державах (наприклад, «Французские дела», «Итальянские дела» тощо), та короткого огляду нещодавніх подій під назвою «Последние известия».

Практично в кожному номері журналу О.Є. Разін аналізував становище турецьких та австрійських слов'ян. Слід зазначити, що слов'янське питання не було виокремлено в самостійну рубрику, а висвітлювалося в контексті політичних подій в Австрійській та Османській імперіях і містилося в рубриках «Турецкие дела», «Австрийские дела» або «Австрийско-турецкие дела». Крім того, матеріали зі слов'янської проблематики значно поступалися за обсягом оглядам подій в Італії, Франції та Англії. Незважаючи на це, О.Є. Разін чітко окреслив сутність слов'янського питання, визначив проблеми політичного розвитку турецьких та австрійських слов'ян та шляхи їх розв'язання.

Одним з актуальних питань, яке порушувалося в журналі «Время», була національно-визвольна боротьба слов'ян Османської імперії. Грунтівники, продовжуючи ідеї слов'янофілів, розглядали національну боротьбу слов'ян спільно з релігійним питанням – визволенням християн від релігійного гніту мусульман. Для слов'янських народів, що потрапили під владу «тюркського племені», православна віра була саме тією спільною рисою, яка об'єднувала їх у боротьбі проти турків.

О.Є. Разін, характеризуючи економічний та політичний розвиток Османської імперії, неодноразово підкреслював, що розпад цієї держави був «справою часу». Навіть з приходом до влади нового султана Абдул-Азіза в 1861 р. ситуація в країні не змінилася. Економічна й фінансова криза, залежність від західноєвропейських держав, політична нестабільність –

ознаки, які були притаманні «хворій людині» Європи. В таких умовах становище південних слов'ян під владою Порту стало ще більш нестерпним. Автор зазначав, що надмірні побори, релігійні утиски, жорстокості та беззаконня з боку османських властей призвели до того, що слов'яни вже не могли терпіти «ненависне мусульманське панування». Це вилилось у постійні заколоти проти турецького свавілля. «Болгари повстали: то там, то тут чуто про жорстокі прояви кровопомсти, й зрозуміло, якщо населення не може домогтись справедливості законними шляхами й не бачить надалі жодного виходу зі свого становища, то взялось за зброю», – писав він⁷.

Автор інформував про масову втечу слов'ян до Сербії та Росії. Зокрема, він повідомляв, що п'ятнадцять болгарських селищ підготувалися переселитися до Росії, а населення сіл Градова та Нинче, розташованих на р. Тимок, у червні 1861 р. повністю переправилось до Сербії. Прагнення турецької влади зупинити міграцію призвело до збройних сутичок між переселенцями та сербськими прикордонниками, з одного боку, та турецькими військами – з іншого.

В оглядах О.Є. Разіна неодноразово відзначалось, що гноблення слов'янського населення лише поглиблювало кризу в Османській імперії. «Що робить Порта, ослаблюючи християнство, розорюючи християн? – запитував автор. – Сама себе погубляє, висушує джерело свого власного існування, розорює себе»⁸. На його думку, османський уряд бачив у турецько-слов'янських протиріччях лише релігійне питання, а султану, передусім, необхідно було вирішувати соціальне питання, від якого залежало майбутнє імперії. Він підкреслював, що державний добробут не може існувати без соціального. Для цього Порті необхідно було здійснити перетворення в європейських областях та запровадити управління на чолі з християнським намісником. Однак автор мав сумніви, що ці зміни могли відбутися найближчий часом, про що свідчили події в Герцеговині, Чорногорії та Сербії.

Особлива увага в закордонних оглядах приділялася ролі західноєвропейських держав у слов'янсько-турецькому протистоянні. О.Є. Разін нещадно критикував

політку європейських урядів, зокрема австрійського та англійського, які ціною свободи християнських слов'ян прагнули зберегти цілісність Османської імперії. «Туреччина розвалюється й дотепер виявляє деякі ознаки життя лише завдяки гальванічному роздратуванню, що створюється в Константинополі посланниками з великих держав», – зазначав автор⁹. Він стверджував, що європейські уряди здійснили велику помилку, адже слов'яни в порівнянні з османами мали більше здібностей для розвитку¹⁰. Автор був впевнений, що штучне збереження цілісності Туреччини та поневолення слов'ян під владою Порти не буде вічним: «Вони [Австрія та Туреччина – *Авт.*] уявили, наче назавжди може бути стримано випадкову перевагу тюркського племені над слов'янським, ісламізму над християнством, Корану над Біблією... Все це помилка, самообман фізичної сили, наслідок зневаги до народу, страх перетворення, охорона болячки, консерватизм гангрени»¹¹.

Туркофільська політика Англії та Австрії була викликана різними причинами. Англійський уряд цікавили, переважно, економічні інтереси, адже Османська імперія була важливим ринком збуту товарів британської промисловості. Для багатонаціональної Австрійської імперії розпад Туреччини загрожував зростанням сепаратистських настроїв у підвладних народів, у тому числі слов'ян. Доволі часто автор порівнював Австрію та Туреччину, вказуючи на однакові проблеми в їхньому політичному розвитку. «По відношенню до слов'ян в Австрії та Туреччини інтереси тотожні, – зазначав О.Є. Разін, – й одному й іншому урядові потрібно, щоб слов'яни не ворушились, забули про своє власне існування та лише справно платили б те, що з них вимагається»¹². Саме тому він часто характеризував події в слов'янських землях у рубриці під назвою «Австрійско-турецкие дела», ще раз підкреслюючи цим спільні риси в політиці цих держав щодо слов'янських народів.

Спільною метою політики Англії та Австрії було послаблення російського впливу на слов'янські народи. На думку О.Є. Разіна, європейські держави побоювались, що південні слов'яни, звільнившись від османської влади, прагнули б

об'єднатися з австрійськими слов'янами та примкнути до Російської імперії¹³. Тяжіння до Росії пояснювалося «кровною» та релігійною єдністю південних слов'ян з росіянами. Слід зазначити, що ідеї слов'янської взаємності досить часто висловлювалися політичним оглядачем журналу «Время». Він наголошував на спільному історичному походженні слов'янських племен, які знаходилися під владою Османської та Австрійської імперій: «Далмати, кроати або хорвати, славонці й серби, – все це така ж близька рідня, як ярославці й костромичі»¹⁴. Крім того, О.Є. Разін вважав, що західні слов'яни також могли стати центром створення єдиної слов'янської держави¹⁵.

На відміну від слов'янофільського журналу І.С. Аксакова «День», у політичних оглядах часопису «Время» позиція російського уряду щодо слов'янського питання не розкривалася. Якщо І.С. Аксаков наголошував на історичному обов'язку Росії звільнити слов'янські народи від османського гніту, то О.Є. Разін обмежився лише одним реченням, характеризуючи зовнішню політику царизму: «Росії забагато справ у себе вдома, щоб їй можна було б витрачати сили назовні»¹⁶. У цьому позиція автора збігалася із західницькими публіцистами, які висловлювались за першочерговість розв'язання внутрішніх проблем у Росії.

В політичних оглядах журналу «Время» висвітлювалися події, що відбувалися в Герцеговині та Чорногорії. На початку 1861 р. у Герцеговині розпочалося чергове повстання під проводом Луки Вукаловича, яке підтримувала Чорногорія. Слід зазначити, що О.Є. Разін розглядав його як новий етап герцеговинського повстання 1857 р. «У східній частині [Герцеговини – *Авт.*], там де Зла-гора, від самої Требіньї до Ніксіка, повстання зробилося хронічним, – зазначав він. – З 1857 року кожна осінь та кожна весну починаються військові дії. Зимою гори вкриті глибоким снігом, а літом всі річки, струмки та криниці пересихають до останньої краплі, тож великій кількості людей існувати не можна. Цією обставиною пояснюється, чому турки досі не придушили повстання»¹⁷. Оглядач повідомляв, що для наступної військової кампанії османський уряд зібрав чималі війська: 25 тисяч регулярного війська та 11 тисяч башибузуків¹⁸.

О.Є. Разін наголошував на зацікавленості Австрії в придушенні повстання. Зокрема, він зазначав, що австрійський уряд дозволив перехід османським військам до театру воєнних дій через свої землі. Крім того, австрійські військові загони розгромили батареї герцеговинських інсургентів у Сутторині, розміщені неподалеку від австрійської військової дороги. Цим самим, на думку автора, Австрія порушила умови Паризького трактату 1856 р., який забороняв іноземним державам втручатися у справи Османської імперії. Сприяння Туреччині в перемозі над герцеговинськими повстанцями з боку Австрії здійснювалося не лише з метою зупинення слов'янського національно-визвольного руху. О.Є. Разін вважав, що у випадку втрати Венеції, яка під тиском європейської дипломатії могла б перейти до Італії, Австрія розраховувала на передачу їй території Герцеговини¹⁹.

Спроби європейських держав мирним шляхом розв'язати герцеговинське питання та чорногорсько-турецькі протиріччя не мали успіхів. У результаті 16 (28) липня 1861 р. Омер-паша оголосив блокаду Чорногорії, а чорногорський князь Микола I спрямував до герцеговинських повстанців свої війська, за підтримки яких вони перейшли в наступ та отримали низку перемог над турецькими військами. Однак суперечності між керівництвом повстанців та чорногорським воєводою Мірком Петровичем призвели до зриву успішного наступу. В квітні 1862 р. Османська імперія розпочала війну проти Чорногорії, в ході якої остання зазнала поразки.

В політичних оглядах часопису повідомлялось, що війна Чорногорії з Туреччиною йшла з перемінним успіхом. Незважаючи на перевагу османських сил, чорногорці вдало стримували натиск турецьких військ. О.Є. Разін інформував, що чорногорській армії вдалось відвоювати фортецю Острог, здобути перемогу при Васоевичах, відбити наступ турецького загону Абді-паші.

Наслідком поразки Чорногорії у війні стало укладення з Портою мирного договору, однією з умов якого було проведення через чорногорську територію турецької військової дороги, яка з'єднувала дві фортеці – Спуж в Албанії та Нікшич у Герцеговині, та розміщення уздовж неї військових гарнізонів.

У журналі «Время» зазначалось, що ця умова остаточно позбавляла Чорногорію самостійності. При цьому вказувалось, що в разі початку нової боротьби слов'ян проти Порти ця дорога могла б сприяти швидшому об'єднанню чорногорців з іншими слов'янськими народами. Уряди європейських держав, окрім Австрії, виступили з протестами та через деякий час російській та французькій дипломатії вдалося спромогтися скасування цього пункту мирного договору.

У війні з Туреччиною Чорногорія зазнала значних людських та матеріальних втрат: під час бойових дій загинуло приблизно 2 тис. осіб, а частина населення залишилася без притулку²⁰. Матеріальну допомогу чорногорцям надавали сусідні слов'янські народи та Росія. Кошти для допомоги чорногорцям розпочали збирати й редакції журналів різних ідейно-політичних напрямів. Про полеміку між слов'янофільським журналом «День» та західницькою газетою «Современное слово» повідомляв Ф.М. Достоевський у статті «Славянофилы, черногорцы и западники, самая последняя перепалка»²¹, опублікованій у журналі «Время». Він вказував, що редакції видань критикували один одного в нещирості цієї допомоги, у прагненні використати цю благочинну акцію, передусім, для пропагування своїх ідеологічних переконань. Автор підкреслював, що хоча «Современное слово» та «День» займалися благородною справою, вони не змогли діяти спільно та розколювали російське суспільство.

На сторінках журналу «Время» періодично висвітлювалося сербсько-турецьке протистояння, що значно посилилося на початку 60-х рр. XIX ст. Згідно з міжнародними договорами на території Сербії залишалися шість турецьких фортець, у тому числі й у столиці Белграді. Користуючись підтримкою гарнізону фортеці, турки не визнавали сербську юрисдикцію в місті, внаслідок чого виникали постійні конфлікти з сербським населенням. О.Є. Разін підкреслював, що Сербія мала два народи під двома різними управліннями, що негативно впливало на її політичну ситуацію. «Тепер в сербській державі є ще турецька держава, – зазначав він, – що прямо суперечить правам, отриманим Сербією та затвердженими після Адріанопольського миру великими державами; більш того, це ще джерело безперервних

суперечок між двома народами та двома властями, суперечок, що іноді доходять до кровопролиття»²². У такій ситуації будь-який привід міг би призвести до нового конфлікту. Він трапився 3 (15) червня 1862 р., коли турками було вбито сербського жандарма. Це викликало значне обурення в сербів, яке переросло у збройне зіткнення. В політичних оглядах повідомлялося, що завдяки зусиллям європейських консулів ситуацію в Белграді вдалося заспокоїти, проте зранку 5 (17) червня турецький гарнізон фортеці розпочав бомбардування міста. Воно тривало 4,5 години, призвівши до людських жертв та завдавши значної шкоди місту. Автор зазначав, що Туреччина порушила умови Паризького трактату 1856 р., який забороняв втручання у внутрішні справи Сербського князівства.

Іноземні консули, крім австрійського, виступили з протестом щодо дій белградського паші. Відмова Австрії від підписання протесту, на думку О.Є. Разіна, ще раз засвідчувала її зацікавленість у придушенні слов'янського визвольного руху. Він вказував, що австрійський консул отримав повідомлення про бомбардування міста за 24 години до його початку та залишив його зі своїми підданими²³.

Бомбардування Белграда продемонструвало сербам, що заступництво європейських держав не зможе захистити їх від протиправних посягань турків та забезпечити вільне користування своїми законними правами. В політичних оглядах зазначалось, що Сербія знаходилася «між двох вогнів» – між Туреччиною та Австрією, не враховуючи третього – Англії. В таких умовах самостійність Сербії – «пусте слово, щире дражніння народу»²⁴.

З метою вирішення сербського питання 11 (23) липня 1862 р. у турецькому місті Капліджа розпочалася конференція, в якій прийняли участь представники європейських держав-гарантів та Туреччини. Не маючи відомостей про хід конференції, О.Є. Разін припускав, що Сербію підтримають Росія, Франція, Пруссія та Італія, а Англія та Австрія виступлять на боці Туреччини. Також він наголошував на готовності турецьких військ вступити до Сербії, незважаючи на заборону ведення бойових дій під час конференції. «Військо, підготовлене для вторгнення до Сербії, отримало наказ знаходячись за двадцять

верст від сербського кордону, після наказу воно посунулось значно ближче та стоїть тепер на кордоні, – повідомляв автор. – У белградській фортеці турки підготували, за допомогою австрійців, великий запас ракет, якими будуть палити місто»²⁵. Сербі також розпочали підготовку до війни з Туреччиною. Автор повідомляв, що сербське військо налічувало 50 500 осіб та ще 140 000 резервістів. Для війни проти Порти таке військо було малочисельним, однак в оборонній війні, коли «кожний серб розлючений до крайнощів», воно відповідало своєму призначенню²⁶. Крім того, він вважав, що з початком війни Сербію підтримали б інші південнослов'янські народи.

Завдяки зусиллям європейської дипломатії конфлікт між Сербією та Османською імперією було врегульовано. 21 серпня (2 вересня) 1862 р. європейськими державами та Туреччиною було підписано протокол, за яким остання повинна була зруйнувати всі захисні споруди навколо Белграда. Під сербську юрисдикцію переходила частина міста, яка прилягала до фортеці, ліквідації підлягали дві турецькі фортеці – Сокіл та Ужиця²⁷. Хоча конференція не задовольнила всіх вимог сербів, зокрема ліквідації усіх фортець та повного очищення Сербії від турецького населення, проте ці поступки сприяли стабілізації внутрішньополітичного життя в країні.

Слід зазначити, що О.Є. Разін, характеризуючи становище південних слов'ян під владою Османської імперії, практично не використовував термін «Східне питання». На противагу Заходу, він пропонував називати його «Південним». У першому огляді політичної ситуації в Османській імперії, що отримав назву «Южные дела», автор зазначав: «... для жителів заходу, дійсно, Греція, Європейська Туреччина, Сирія, Єгипет – знаходяться на сході, а для нас все це на півдні. Оскільки ми намагаємося дивитись на речі зі своєї точки зору, той не бачимо, чому б південь називати сходом»²⁸. Однак у подальших оглядах цей термін не застосовувався. Новим етапом Східного питання, на його думку, було повстання в Греції 1862 р., яке було висвітлено в огляді під назвою «Греко-славянский или восточный вопрос». О.Є. Разін вважав, що з розпадом Османської імперії на її теренах залишаться два ворожих елементи – слов'янський та грецький.

Автор наголошував на існуванні так званої «великої ідеї» грецького народу, яка полягала у відтворенні Візантійської імперії на європейській території Туреччини. Слов'янам в цій державі відводилась така ж роль, як і чехам в Австрії. О.Є. Разін вважав, що для південних слов'ян існували два альтернативних варіанти подальшого політичного розвитку: залишитися під владою греків або позбавитися від усілякого гніту шляхом війни за незалежність. Він допускав імовірність спільної боротьби слов'ян та греків за звільнення від османської влади. Однак після перемоги над турками протиріччя між ними обов'язково б переросли у конфлікт, «який Європа може ще й не бачила»²⁹.

Особлива увага в оглядах закордонних подій журналу «Время» була присвячена змінам у політичному становищі слов'ян, які були викликані конституційною реформою в Австрійській імперії. У лютому 1861 р. було видано імператорський патент, за яким у країні утворювався двопалатний парламент – рейхсрат. Провінціальні сейми, права яких було значно обмежено, повинні були направити до парламенту своїх представників. О.Є. Разін, характеризуючи конституційну реформу, вказував на значні її недоліки. Зокрема, він зазначав, що німецькі та слов'янські провінції були нерівно представлені в парламенті. Якщо в німецьких областях було призначено одного представника на 80 тис. населення, то в Славонії – на 100 тис., а в Галичині – на 136 тис.³⁰ Таким чином, австрійський уряд намагався обмежити можливість слов'янських депутатів впливати на прийняття загальноімперських рішень.

Незважаючи на посилення централізму в країні, відкриття провінційних сеймів, на думку автора, сприяло пробудженню національної свідомості в австрійських слов'ян. Так, серби Воєводини на засіданні сейму висловили свої політичні побажання: об'єднання з Угорщиною, адміністративна самостійність провінції, визнання сербської мови офіційною в країні, обрання воєводи, участь у сербському сеймі тощо³¹. Разом з тим, О.Є. Разін інформував про спроби австрійського уряду, який не бажав об'єднання Воєводини з Угорщиною, обмежити повноваження сейму.

На хорватському саборі, що розпочав роботу в квітні 1861 р., значні суперечки викликало питання про хорватсько-угорські відносини. Більшість депутатів виступили проти об'єднання з Угорщиною. О.Є. Разін вважав таке рішення закономірним, наголошуючи на значних відмінностях між слов'янами та мадярами. «В самій крові між мадярами та слов'янами значно більше різниці, або, якщо так можна висловитися, відстані, чим між німцями та слов'янами, – писав він. – Слов'яни мають інстинкти демократичні... Мадяри переважно мають інстинкти аристократичні»³². Автор вважав, що для австрійських слов'ян було ліпше залишитися без усілякої підтримки, ніж зв'язати себе новими зобов'язаннями з мадярським народом, який для них «у всі часи був заклятим ворогом»³³.

Обмеження прав провінційних сеймів викликало невдоволення хорватського населення, тому депутати сабору вирішили не направляти своїх представників до рейхсрату. В результаті в листопаді 1861 р. сабор було розпущено. Крім Хорватії, в австрійському парламенті не були представлені депутати від Угорщини та Трансильванії.

Характеризуючи засідання рейхсрату, автор політичних оглядів вказував на певну консолідацію діяльності слов'янських депутатів. О.Є. Разін інформував, що під час голосування з найбільш проблемних питань слов'янські представники залишали свої місця, аргументуючи це відсутністю депутатів від усіх провінцій імперії³⁴. Таким чином, вони навмисно зривали засідання парламенту, щоб не допустити прийняття рішень, які б погіршували становище слов'янських земель.

Важливою подією, яка знайшла відображення на сторінках журналу «Время», було польське повстання 1863–1864 рр. Хоча воно розглядалося як внутрішня проблема Російської імперії, в публікаціях журналу підкреслювався його вплив на слов'янське питання. О.Є. Разін зазначав, що польське повстання стало актуальним питанням європейської політики, адже зачіпало інтереси «великих держав». Англія прагнула використати його як можливість для послаблення позицій Росії, проте створення польської держави не було вигідним для неї, оскільки це б сприяло посиленню впливу Франції. Австрія та Пруссія не були зацікавлені в розвит-

ку повстання, адже воно могло спричинити національний підйом у польських провінціях цих держав. На думку автора, у випадку завоювання незалежності Польща не лише намагалася б об'єднати свої історичні землі, а й створити могутню слов'янську конфедерацію, до якої б увійшли й австрійські слов'яни³⁵. Лише Франція отримала б значну вигоду в результаті створення польської держави. Проте, розуміючи настрої інших європейських держав, вона ніколи б не наважилася оголосити війну Росії. О.Є. Разін вважав, що французький уряд використовував польське повстання, передусім, як привід для відвернення суспільства від внутрішньополітичних проблем.

Власне бачення польської проблеми було викладено одним з теоретиків ґрунтівництва М.М. Страховим у статті «Роковой вопрос», яка була опублікована в квітневому номері журналу «Время» під псевдонімом «Русский». Автор з позицій цивілізаційного підходу намагався визначити внутрішні протиріччя, які призвели до повстання.

Основною причиною конфлікту, на думку М.М. Страхова, була розбіжність між польською та російською цивілізаціями. Характеризуючи польський народ, автор вказував, що він за рівнем свого розвитку не поступався європейським. «Зі всіх слов'янських племен лише вони [поляки – *Авт.*] досягли найвищої культури, – писав він, – тож по праву їм повинна належати головна роль у слов'янському світі; вони повинні б стояти на чолі та керувати іншими племенами»³⁶. Проте польська культура не була слов'янською та народною, вона не надала міцності та сили народу. Автор прийшов до висновку, що польська цивілізація не була «нормальною», оскільки в ній була відсутня гармонія між її культурою та основами народного життя. «Розвиток Польщі був хворобливий та її освіченість не лише не мала сили вилікувати цю хворобу, а була сама причиною її уразок», – зазначалося у статті³⁷. Пихатість та гордовитість – це ті риси національного характеру, які поляки успадкували від європейської цивілізації. Саме вони, на думку автора, були причиною нещастя цього народу й, одночасно, образи на росіян.

Прилічуючи себе до європейської цивілізації, поляки вважали російський народ варварами, тому й не могли примиритися зі своїм поневоленням у складі Російської імперії. Висловлюючи, нібито, польську точку зору, М.М. Страхов піддав сумніву цінність російської культури. «Вони [поляки – *Авт.*] досі не зараховують нас до своєї заповідної сім'ї, незважаючи на наші зусилля примкнути до неї, – вказував він. – Наша історія здійснювалася окремо; ми не поділяли з Європою її долі та розвитку. Наша теперішня цивілізація, наша наука, література та ін. – все це насилу має історію... Ми не можемо похвалитися нашим розвитком та не сміємо ставити себе нарівні з іншими, більш щасливими народами»³⁸. На думку автора, боротьба з поляками повинна була нагадувати росіянам їх низький ступінь серед цивілізованих народів. Єдиним досягненням російського народу було створення міцної та сильної держави. Але це не можна було вважати підставою для самостійного життя, оскільки навіть первісні суспільства створювали держави.

Порівнюючи польський та російський народи, М.М. Страхов дійшов висновку, що росіяни поступалися полякам лише в запозиченні здобутків європейської цивілізації, проте «в цивілізації народній, корінній, здоровій» перевершували чи хоча б не поступалися їм³⁹. Він вважав, що для розв'язання «рокового питання» були необхідні внутрішні зміни в характері обох народів: росіяни повинні були повернутися до народних основ та прагнути до збереження власної самобутності, а поляки – відмовитись від гордовитості, яка спиралася на їхню освічену цивілізацію. Підсумовуючи, автор наголошував на важкості виконання цієї задачі, тому «... польське питання, ймовірно, ще довго буде глибоким російським питанням...»⁴⁰.

Стаття М.М. Страхова викликала негативну реакцію не лише в громадській думці, а й у політичних колах Росії. З нещадною критикою «Рокового вопроса» виступила редакція газети «Московские ведомости». Публікація М.М. Страхова була сприйнята як обґрунтування прав польського народу на самостійність та відокремлення від Росії. В результаті за наказом Олександра II журнал «Время» був закритий «за зраду російській справі»⁴¹.

На початку 1864 р. брати Достоевські видали перший номер журналу «Епоха», який став новим виразником ідей ґрунтівництва. Проте він проіснував нетривалий час. Смерть М.М. Достоевського в липні 1864 р. та труднощі з фінансуванням журналу призвели до того, що в березні 1865 р. його видання було припинено.

Намагаючись виправити непорозуміння, викликане публікацією статті М.М. Страхова, редакція журналу «Епоха» приділила польському питанню значну увагу. В першому його номері вийшла стаття «Что такое польские восстания?», в якій автор визначив причини розпаду Польщі та поразки польських повстань. Стисло характеризуючи етапи розвитку польської державності, він вказував, що в її історії брали участь не народ та уряд, а лише шляхта: «... там з кінця XVI ст. й по теперішній час сутність історії полягала в розвитку самостійності кожного пана окремо, з цілковитою зневагою всіх загальних інтересів»⁴². На думку автора статті, розпад Польщі був неминучим, а його передумови проявилися ще в XVII ст. Він наголошував, що саме індивідуалізм та деспотизм шляхти згубив Польщу. В польських повстаннях також переважали особисті амбіції шляхти над суспільним інтересом, що й пояснювало невдачі поляків у відвоюванні своєї державності. Крім цієї статті, в перших трьох випусках журналу вийшла рецензія-переказ праці Фрідріха Сміта, яка була присвячена польському повстанню 1830–1831 рр.

Серйозною проблемою, з якою зіткнулася редакція журналу «Епоха», була відсутність оглядача закордонних подій, оскільки О.Є. Разін був направлений на службу до Варшави. Відділ «Политическое обозрение» з'явився лише в серпневому випуску видання. Його автором був О.О. Головачов, а з грудня 1864 р. іноземні новини описував вже новий оглядач, ім'я якого залишається невідомим. В.С. Нечаєва припускає, що ним міг бути й сам Ф.М. Достоевський⁴³.

Слов'янському питанню в політичних оглядах журналу «Епоха» було присвячено небагато уваги. В грудневому випуску автор, характеризуючи головні події в Європі за 1864 р., бігло розкрив становище австрійських слов'ян. Він наголошував на неминучості розпаду Австрійської імперії. На його думку, єдиним шляхом збереження цілісності держави було її

перетворення на федерацію, члени якої зберігали б народну автономію. Проте автор зазначав, що подібна форма державного устрою не змогла б існувати тривалий час. Так, слов'янські землі входили б до складу федерації лише до того часу, поки не з'явилася б достатньо сильна слов'янська держава, яка стала б центром тяжіння усіх австрійських слов'ян⁴⁴. Автор розглядав два таких можливих центри – Дунайські князівства та Сербію, вказуючи при цьому, що вони навряд чи змогли притягнути до себе західних слов'ян. Але він був впевнений, що в майбутньому може бути створена нова слов'янська держава, що призведе до розпаду Австрійської імперії.

Отже, в журналах «Время» та «Эпоха» становище слов'янських народів характеризувалося, головним чином, в оглядах зарубіжних подій та розглядалося в контексті політичних процесів у Османській та Австрійській імперіях. У публікаціях вказувалося на прагненні слов'янських народів до самостійності та об'єднання, висловлювалися думки про можливість створення єдиної слов'янської держави. Подібно до слов'янофілів, ґрунтівники різко критикували політику європейських держав, яка була спрямована проти слов'янського національно-визвольного руху. Проте в журналах не розкривалась позиція російського уряду щодо слов'янського питання, підкреслювався пріоритет внутрішньополітичних перетворень в країні над активізацією зовнішньої політики. Особлива увага приділялася польському повстанню 1863–1864 рр., яке стало однією з центральних тем на сторінках видання. Автори, аналізуючи причини та наслідки повстання, наголошували на відмінностях між російською та польською цивілізаціями, що призвели до початку нового конфлікту.

Примітки:

¹ Нечаева В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Время». 1861 – 1863 / В. С. Нечаева. – М. : Наука, 1972. – 317 с.; Нечаева В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Эпоха». 1864–1865 / В. С. Нечаева. – М. : Наука, 1975. – 304 с.

² Лазари А. В кругу Федора Достоевского. Почвенничество : [пер. с польск.] / Анжей де Лазари ; [отв. ред. В. А. Хорев]. – М. : Наука, 2004. – 207 с.

³ Васильев А. А. Мировоззрение почвенников (Ф. М. и М. М. Достоевских, А. А. Григорьева и Н. Н. Стрхова) : забытые страницы русской консервативной мысли) / А. А. Васильев ; [отв. ред. О. А. Платонов]. – М. : Институт русской цивилизации, 2010. – 243 с.

⁴ Богданов А. В. Политическая теория почвенничества: А. А. Григорьев, Ф. М. Достоевский, Н. Н. Стрхов : автореф. дис. ... канд. полит. наук / А. В. Богданов. – М., 2002. – 22 с.

⁵ Достоевский Ф. М. Собрание сочинений : [в 15 т.] / Ф. М. Достоевский. – Т. 11 : Публицистика 1860-х годов / [Ред. колл. Г. М. Фридлендер, Н. Ф. Буданова, П. А. Николаев и др.]. – СПб. : Наука, 1993. – С. 7 – 8.

⁶ Нечаева В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Время». 1861 – 1863 / В. С. Нечаева. – М. : Наука, 1972. – С. 42.

⁷ Политическое обозрение // Время. – Т. II. – СПб., 1861. – С. 126.

⁸ Политическое обозрение // Время. – Т. XI. – СПб., 1862. – С. 10.

⁹ Политическое обозрение // Время. – Т. VI. – СПб., 1861. – С. 21.

¹⁰ Политическое обозрение // Время. – Т. XII. – СПб., 1862. – С. 3.

¹¹ Там само. – С. 4.

¹² Там само. – С. 3.

¹³ Политическое обозрение // Время. – №10. Октябрь. – СПб., 1862. – С. 109.

¹⁴ Политическое обозрение // Время. – Т. XII. – СПб., 1862. – С. 12.

¹⁵ Политическое обозрение // Время. – Т. II. – СПб., 1861. – С. 127.

¹⁶ Политическое обозрение // Время. – №10. Октябрь. – СПб., 1862. – С. 110.

¹⁷ Политическое обозрение // Время. – Т. V. – СПб., 1861. – С. 24.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Политическое обозрение // Время. – Т. VII. – СПб., 1862. – С. 53.

²⁰ Международные отношения на Балканах, 1856 – 1878 гг. / [Г. Л. Арш, В. Н. Виноградов, Е. К. Вяземская и др.] ; отв. ред. В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1986. – С. 191.

²¹ Славянофилы, черногорцы и западники, самая последняя перепалка // *Время*. – №9. Сентябрь. – СПб., 1862. – С. 132 – 137.

²² Политическое обозрение // *Время*. – Т. VI. – СПб., 1861. – С. 22.

²³ Политическое обозрение // *Время*. – Т. XII. – СПб., 1862. – С. 9.

²⁴ Там само. – С. 12.

²⁵ Там само. – С. 14.

²⁶ Там само. – С. 16.

²⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917 / [сост. Козьменко И. В.; ред. Адамов Е. А.]. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 85 – 91.

²⁸ Политическое обозрение // *Время*. – Т. II. – СПб., 1861. – С. 125.

²⁹ Политическое обозрение // *Время*. – №10. Октябрь. – СПб., 1862. – С. 110.

³⁰ Политическое обозрение // *Время*. – Т. II. – СПб., 1861. – С. 25.

³¹ Там само. – С. 118.

³² Политическое обозрение // *Время*. – Т. III. – СПб., 1861. – С. 15.

³³ Политическое обозрение // *Время*. – Т. XII. – СПб., 1862. – С. 12.

³⁴ Политическое обозрение // *Время*. – Т. IX. – СПб., 1862. – С. 14.

³⁵ Политическое обозрение // *Время*. – №3. Март. – СПб., 1863. – С. 131.

³⁶ Страхов Н. Н. Борьба с Западом / Н. Н. Страхов ; [сост. и комм. А. В. Белова ; отв. ред. О. А. Платонов]. – М. : Институт русской цивилизации, 2010. – С. 41 – 42.

³⁷ Там само. – С. 46.

³⁸ Там само. – С. 39.

³⁹ Там само. – С. 47 – 48.

⁴⁰ Там само. – С. 50.

⁴¹ Лазари А. Вказ. праця. – С. 83.

⁴² Что такое польские восстания? // *Эпоха*. – №1 – 2. Январь и февраль. – СПб., 1864. – С. 402.

⁴³ Нечаева В. С. Журнал М. М. и Ф. М. Достоевских «Эпоха». 1864 – 1865 / В. С. Нечаева. – М. : Наука, 1975. – С. 85.

⁴⁴ Политическое обозрение // Эпоха. – №12. Декабрь. – СПб., 1864. – С. 17

Victor Drozdov

**The Slavonic problems at the pages of the journals
“Vremya” and “Эпоха”**

The coverage of Slavonic question at the journals “Vremya” and “Эпоха” was analyzed, their position toward the socio-political development and national liberation fight of the Slavonic people is defined.

Key words: *Slavonic question, Russian periodicals, “pochvenichestvo”.*

Надійшла до редколегії 12.10.2013 р.